

Researcher: Social Science Studies

(2017) Cilt 5, Sayı IV, s. 756-769

RSSS

ISSN:2148-2691

Hacı (Aday)ların(ın) Eğitimi ve Bu Eğitime İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Muş İli Örneği)

Teceli KARASU ¹

Özet

Hac İslam'ın beş temel esasından biridir. Bu görev, şartları taşıyanlara hicretin dokuzuncu yılında farz kılınan bir ibadettir. Nüfusun gittikçe artmasından dolayı şartları, rükunları, vacip ve sünnetleri olan bu ibadeti yerine getirmek için sağlıklı organizasyonların yapılması zaruridir. Zira bu görevi yerine getirmek üzere her yıl dilleri, ırkları ve kültürleri farklı olan milyonlarca Müslüman bir araya gelmektedir. Bu insanların hakkıyla hac farzietini yerine getirebilmeleri için hacca gitmeden önce ve hac esnasında bu ibadet hakkında bilgilendirilmeleri önemlidir. Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), hacca gitmeden önce ve hac esnasında hacı adaylarını hacca hazırlamak için irşat ve bilgilendirme seminerleri (hac eğitim seminerleri) düzenlemektedir. Bu çalışma Türkiye'den hacca giden hacı adaylarına yönelik DİB'ce verilen hac eğitim seminerlerinin ve hac süresince hacılara yönelik yapılan eğitsel etkinliklerin ve irşat faaliyetlerinin mahiyetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu amaçla 2017 yılında hacca giden hacılar ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın verileri, Muş il merkezinde eğitim seviyeleri, cinsiyetleri, yaşları, dini bilgi düzeyleri birbirinden farklı olan 20 kişilik çalışma grubundan toplanmıştır. Çalışma neticesinde, eğitim seminerlerine katılım sağlanması, eğitim içeriğinin daha çok hacı adaylarının soruları ve muhtemel problemleri üzerine inşa edilmesi, fıkı kurallarının yanında manevi boyutlara da değinilmesi gerektiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Hac
Hac Organizasyonu
Hac Eğitim Semineri
Hacı Adaylarının Eğitimi

Assessment of Hajj Goers' Education and Opinions on this Training (Sample of Muş)

Abstract

Hajj is one of the five essentials of Islam. The muslims were obliged to do this worship in the ninth year of migration (Hejira). Hajj must be fulfill by Muslims who have suitable conditions in their lives. Due to the increasing population, it is necessary to organize healthy organizations in order to fulfill this hajj worship which has the conditions, rules, wajip and sunnah. As a matter of fact every year millions of Muslims with different tongues, races and cultures come together to perform this task. it is important for these people to be informed about this worship for

Keywords

Hajj
Hajj Organization
Hajj Training Seminar
Training of Pilgrim
Candidates.

¹ Yrd. Doç. Dr. Unvan, Muş Alparslan Üniversitesi, t.karasu@alparslan.edu.tr

fulfilling hajj in a right way before going to the pilgrimage and during the pilgrimage. In Turkey, the Presidency of Religious Affairs (DİB) organizes informative seminars (pilgrimage training seminars) to prepare pilgrim (Hajj) candidates for the pilgrimage before and during the pilgrimage. This study tries to reveal the nature of the educational activities about the pilgrimage training seminars given to by DİB for the pilgrim candidates. For this purpose, interviews were conducted with the pilgrims who gone to Hajj in 2017-2018. The data of the study were collected from a study group of 25 people with different levels of education, sex, age, and religious knowledge in Mus. As a result of the study, it can be said that participation in training seminars should required, content of the education should mostly based on the questions of pilgrim candidates and probable problems, besides the laws of jurisprudence spiritual dimensions should be emphasized.

GİRİŞ

Şartları taşıyan Müslümanların ömürde bir defa yerine getirmeleri gereken hacın kendine has şartları ve rükünleri bulunmaktadır. Hacı adaylarının hatasız olarak haccı eda edebilmeleri, öncesinde ve sürecinde aldıkları eğitim ve irşat faaliyetleri ile mümkündür. Zira belli günleri olan hac ibadeti ifası için milyonlarca insan bir araya gelmektedir. Türkiye’den 2017 yılı itibariye yaklaşık 80 bin kişi hac ibadetini yapmak üzere kutsal topraklara hareket etmiştir. Hac organizasyonu üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bu sorumluluğu yerine getirmek için ulaşım, yemek, otel, eğitim ve irşat gibi hizmetler için görevlendirilecek personellerini eğitmektedir. Bununla birlikte sağlık bir hac için hacı adaylarına yönelik hacdan önce ve hac esnasında eğitim ve irşat faaliyetleri düzenlenmektedir. Şuana kadar 2006 yılında yapılan “Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu” bu konuda yapılan etkinlikleri ele alan en önemli araştırma olarak göze çarpmaktadır. Değişen şartlara uygun olarak bu organizasyonunun çalışmalarını ele almak gerekir. Ancak DİB’in yaptığı eğitsel ve irşat faaliyetleri ile ilgili çalışmaların azlığı bu araştırmanın yapılma gerekçesini oluşturmaktadır.

Çalışma; DİB’in hacı adaylarına yönelik hacdan önce ülkemizde ve hac esnasında Suudi Arabistan’da yapılan eğitsel ve irşat faaliyetleri ele almaktadır. Çalışmanın verileri Muş’tan Diyanet organizasyonu ile hacca giden 20 kişiden elde edilmiştir. Nitel desende hazırlanan çalışmada verilerin elde edilme tekniği görüşme ve gözlem olmuştur. Elde edilen veriler içerik analiz yöntemine uygun olarak tasnif edilmiş ve rapor haline dönüştürülmüştür.

İslam’da Haccın Yeri

Allah’a yönelme, günahlardan arınma, hak yolunda feragat gösterme, meşakkatleri göğüsleme ve dinin özüyle temasa geçme manasına gelen Hac kavramı (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2006: 210) fıkıh terimi olarak; imkânı olan Müslümanların belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Muzdelife ve Mina’da belli dini görevleri şart ve usulüne uygun olarak yerine getirmek suretiyle yapılan ibadeti ifade eder (Altıntaş, Karagoz ve Keskin, 2008, s. 21; Akkaya, 2006, s. 14). İslam’ın beş şartından biri olan bu ibadet hem mal hem de bedenen yapılan bir ibadettir.

Hac ile ilgili Kur’an- ı Kerimde;

“Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mabet), Mekke’deki Kâbe’dir. Orada apaçık nişaneler ve İbrahim’in makamı vardır. Oraya

giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkar ederse bilsin ki, Allah bütün alemlerden müstağnidir" (Ali İmran 3/97).

"İnsanlar arasında hacı ilan etki gerek yaya olarak gerekse uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler" (Hac, 22/27)

"Başladığınız hac ve umreyi tamamlayınız" (Bakara, 2/196) ayetleri yer almaktadır. Yukarıda yer alan ayetler özellikle Ali İmran suresinde geçen hicretin 9. yılında inen ayet (3/97) hacın farz kalındığının delili sayılmaktadır (Karaman, Çağrı, Dönmez ve Gümüş, 2017, s. 637-639).

Konu ile ilgili Hz. Muhammed'in bize ulaşan pek çok Hadis'i vardır. Bunlardan birkaçı aşağıdaki gibidir.

Hz. Muhammed (sav): "İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Allahtan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın Resülü olduğuna şahitlik etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekat vermek, hacetmek ve Ramazan orucunu tutmaktır (Buhari, İman, 2; Müslim, İman, 21).

Bir gün vahiy meleği Cebrail (as): "Ey Muhammed İslam hakkında bana bilgi verir misin?" dedi, Hz. Muhammed (sav); "İslam, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanman, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermen, ramazan orucunu tutman, yoluna güç yetirebilirsen Kâbe'yi ziyaret etmendir." diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Cebrail (as)' da; "Doğru söyledin." demiştir (Müslim, İman, 1.)

Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav), Müslümanlara hitaben yaptığı bir konuşmasında; "Ey insanlar! Allah size hacı farz kılmıştır, Hacı ifa ediniz" buyurmuştur (Müslim, Hac, 412.).

Yukarıda yer alan ayet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere Hac ibadetinin farz olduğu hükmü, Kur'an-ı Kerim ve sünnette bildirilmiş ve bu hüküm konusunda Müslümanların görüş birliği gerçekleşmiştir (Diyanet İlmihali, 2010 s. 515).

Hacın farz oluşunun pek çok hikmeti vardır. İnsanlara kardeşliği, ümmet bilincini, sabrı, dünyanın geçiciliği gibi pek çok hasletler kazandırması bunlardan birkaçıdır (Keskin, 2012: 322). Bununla birlikte hacda yapılan her bir dini ritüelin sembolik bir anlamı vardır (Şeriatı, 2011; Erul ve Keleş, 2016; Aydın, 2007, s. 143). Görmez (2017) bu durumu "Hacın her farzı, her rüknü, her hal ve hareketi, her şeâiri, her menâsiki Rabbimize verdiğimiz ruhî, kalbî, kavli ve fiilî bir söz" şeklinde ifade etmektedir.

Hac Organizasyonu

Hac, ruhi ve bedeni boyutu olan ibadetlerden biridir. Bu ibadet İslam'ın evrenselliğinin, birlik ve beraberliğin, ırk, cinsiyet, renk, dil, ülke ve kültür ayrımı yapmadan müminlerin kardeşlik ve eşitliğinin temsil edildiği bir ibadettir (Altıntaş, Karagöz, Keskin, 2008, s. 21). Hac ibadetini yerine getirmek için farz kılındığı günden bu güne değin Müslümanlar, dünyanın dört bir tarafından kutsal topraklara Kâbe'ye ulaşmaktadırlar.

Hacın farz kılınmasıyla, Hz. Muhammed (sav) bu ibadetle bizzat ilgilenmiş ve Hz. Ebubekir'in öncülüğünde ilk hac organizasyonunun gerçekleşmesini sağlamıştır. Hicretin 10. yılında Hz. Muhammed'in bizzat kendisinin idare ettiği, yüz bini aşkın insanın iştirak ettiği ilk ve son hacı olan Veda hacı gerçekleşmiştir. Kendisinden sonra gelen halifeler ise kimi zaman kendileri iştirak ederek, kimi zaman da hac emiri tayin etmek suretiyle bu ibadetin

yapılmasına öncülük etmişlerdir. Emevi ve Abbasi dönemlerinde kimi zaman halifelerin bizzat katıldıkları hac organizasyonları gerçekleştirilmiştir (www.hacforumu.com 29 Nisan 2012). Bu dönemlerden itibaren hacıların hakkıyla hac etmeleri için hac güvenliği başta olmak üzere diğer ihtiyaçları karşılamak için organize hareket edilmiştir (Onay, 2008 s. 40).

Değişen şartlara uygun olarak bu ibadetin daha sağlıklı yerine getirilebilmesi için Suudi Arabistan öncülüğünde ülkeler hac organizasyonu düzenlemektedir. Türkiye’de bu görevi 1979 yılından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı üstlenmiştir. 1947 yılında ilk olarak resmi izinle giden hacılar resmi organizasyonu olmadan hac görevlerini ifa etmişlerdir. Ancak Resmi organizasyonun olmaması ciddi sıkıntılara sebep olmuştur (Güran, 1996, s. 408-410). Kimi sıkıntılar ile beraber bu yıldan itibaren Türkiye’den hacca gidenlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Sayının artması zorunlu bir organizasyonu gerekli kılmıştır. 1953 yılından itibaren hac organizasyonu ile ilgili kanun ve yönetmelikler çıkarılmaktadır (Öztürk, 2012, s. 12) 1979 yılından itibaren hac organizasyonu ile ilgili işlemler DİB’e bırakılmıştır. DİB bu yasal düzenlemeye dayanarak, 1979-1988 yılları arasında toplam 10 yıl boyunca hac seferlerini, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) ile işbirliği yapmak suretiyle tek başına düzenlemiştir (Öztürk, 2012, s. 12-13; Onay, 2008, s. 45).

2000 yılından itibaren hacı adaylarının DİB veya şirketlerin hac organizasyonlarından birini serbest rekabet ortamında tercih edebilmelerine fırsat verilmiştir (18 Mayıs 2000 tarihli ve 24053 sayılı Resmi Gazete). 2005 yılından itibaren DİB’e %60 ve şirketlere %40 oranında kontenjan verilmesi ve Türkiye Seyahat Acentaları Birliği’ (TURSAB) nin, Bakanlıklar arası Hac ve Umre Kurulu Üyesi olması kararlaştırılmıştır (Öztürk, 2012, s. 13; Onay, 2008 s. 47). Uygulama kısmi değişikliklerle uygulanmaya devam etmektedir.

2010 tarihinde temel görevleri aşağıda belirtilen Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

➤ Hac ve umre ibadetlerinin usulüne uygun, sağlık ve güvenlik içinde, hizmet talep edenlerin hakları korunacak şekilde yerine getirilmesi amacıyla yurt içinde ve yurt dışında gerekli tedbirleri almak, ilgili ülke, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak, bu konulardaki hizmet ve faaliyetleri düzenlemek, yürütmek ve denetlemek.

➤ Hacda kurban ibadetinin usulüne uygun şekilde yerine getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmak.

➤ İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak hac ve umreye gideceklerle görevlilerin eğitimini sağlamak.

➤ Görev alanına giren konularda hizmet satın almak. (<http://www2.diyamet.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/tarihce.aspx>).

Hacca gitmek isteyenlerin müracaatları cüzi bir ücret karşılığında ve internet üzerinde ya da müftülüklerle başvurularak yapılabilmektedir. Başvuru zamanını DİB herkesin öğrenebileceği şekilde çok önceden duyurmaktadır. Kayıt yaptıranlar arasında kur’a çekimi sonucu hacca gidecek asil ve yedek isimler belirlenir. 15 Temmuz 2016 yılında Darbe girişimi esnasında şehitlerin verilmesi, şehit yakınlarına ve gazilere kontenjan ayrılmasını beraberinde getirmiştir. Yani 2017 yılında gazi ve şehit yakınlarına ayrı kontenjan ayrılarak onların kurasız olarak hacca gitmelerine fırsat sağlanmıştır.

DİB’in Hac İbadetine İlişkin Eğitsel Çalışmaları

Türkiye Cumhuriyetinde İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak ile ilgili konularda halkı bilgilendirme görevi DİB’e verilmiştir. DİB’in üstlendiği sorumluluklardan biri hac ibadettir.

Günümüz dünyasında İslam dininin şartlarından biri olan hac ibadetinin yerine getirilmesi ciddi organizasyonu gerektirmektedir. Bu organizasyonda; ibadet, kayıt, ulaşım, karşılama, iskân, sağlık, ayniyat, irşat, denetim ve eğitim hizmetleri yer almaktadır. Bu çalışma eğitim ve irşat faaliyetlerine ilişkin uygulamaları ele almaktadır.

Hacı adaylarına yönelik yapılan eğitsel etkinlikleri üç grupta toplayabiliriz:

1. Hacı adaylarına verilen kitap, broşür, cd vb. dokümanlar

DİB her yıl hac gidecek hacı adaylarının ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli malzeme ve materyal dağıtmaktadır. Bunlardan bir kısmı da hacı adaylarının sağlıklı bir hac yapmalarına katkı sağlamak üzere verilen hac ile ilgili kitap ve dua kitapçıklarıdır. Bu kitap ve kitapçıklar yıldan yıla çok az bir değişim göstermektedir. Bu yıl DİB Muş il Müftülüğünce hacı adaylarına verilen kitap ve kitapçıklar şunlardır:

- 1.Hac Yolcusu Rehberi (DİB, 2017)
- 2.Haccı Anlamak, (Erul ve Keleş, 2016)
- 3.Kutsal İklimde Dua (Erul ve Keleş, 2016)
4. Umre Duaları (Keleş, 2007)

2. Hacca hazırlık eğitim seminerleri ve hac tanışma ve bilgilendirme toplantıları

İlk insan ile eğitim var olagelmıştır. İnsanoğlunun eğitim tarihinde önemli dönüm noktalarından birini de ilahi dinler oluşturmaktadır. Dinlerin son halkası olan İslam bir eğitim dinidir. İslam dininin ritüellerini öğrenmek eğitim ile gerçekleşir. İslam'ın şartlarından bir olan hacın ne olduğu, niçin yapıldığı, nasıl yapıldığı, hacın hikmetinin ne olduğunu tam olarak öğrenmek eğitim ile mümkündür. Çağın şartlarında milyonlarca insanın birlikte yaptığı bu ibadetin hakkıyla yerine getirilmesi için Türkiye'de DİB bu farziyetten önce "hac hazırlık kursu" olarak isimlendirilen hac seminerleri şeklinde eğitim vermektedir. Hac semineriyle ilgili hususlar, DİB'ce yayınlanan "2017 Yılı Hac Organizasyonu Esas ve Usuller" isimli talimatlarda yer almaktadır. Bu kurslarda gerektiğinde sağlık personelinin de hizmet desteği alınmasına imkân verilmektedir (http://www.tursab.org.tr/tr/tursabdan-haberler/genel-duyurular/2017-yili-hac-organizasyonu-esas-ve-usuller_15763.html).

Günümüzde hac seminerleri il ve ilçe müftülüklerince tüm hacı adaylarına yönelik olarak yapılmaktadır. Hac seminerinde genel olarak; Hac nedir? Hac kimlere farzdır? Haccın fazileti ve hikmetleri, Haccın sıfatına yakışmayan hallerden kaçınmak, sağlık, beslenme ve güvenlik, beşeri ilişkiler, otellere yerleşim, İhram yasakları, İhramdan çıkış, Mekke ve Medine'deki ziyaret yerleri, Arafat'a çıkış ve vakfe. Hac kurbanı ve ceza kurbanı, ziyaret tavafı, Haccın Say'ı, işlenen cezalar ve gereken şeyler, Umre nedir? Umre nasıl yapılır, Medine-i Münevvere'yi ziyaret, gibi konular işlenmektedir.

Hac öncesinde hacı adaylarının heyecanları ve istekleri hacca dair eğitim almalarını kolaylaştırmaktadır. Hac öncesi eğitim ile hacı adayları kutsal topraklarda yaşayacağı manevi hayatı önceden tecrübe etme imkânına kavuşmaktadır. Ayrıca bu eğitim, hacı adaylarının haclarını daha bilinçli ve hissederek yerine getirmelerine yardımcı olmaktadır. Hac öncesinde verilen eğitim ve tanışma toplantıları farklı ülkelerden kutsal topraklara gelmiş hacıların hem birbirleriyle ilişkilerinin daha saygılı ve nezih bir hale gelmesine hem de hac organizasyonunun sevk ve idaresinin daha başarılı hale gelmesine katkı sağlamış olacaktır (Öztürk, 2012, s. 16-17; Onay, 2008, s. 51).

3. Hac esnasında irşat, dua ve diğer eğitsel etkinlikler

Hacı adaylarının haclarını hakkıyla yapmalarına yardımcı olmak için DİB’ce yaklaşık 200 kişiye bir katile başkanı, bir bayan irşat görevlisi ve her 40 kişiye 1 kişi olmak üzere 5 din görevlisi görevlendirilmektedir (2017’de çalışmanın gerçekleştiği çalışma grubunda 206 hacı, 5 grup lideri din görevlisi, 1 bayan irşat görevlisi ve 1 katile başkanı yer almaktaydı). Hac sürecinde bu kimseler organizasyon ve denetim yanında, eğitim ve irşat ve rehberlik alanında hacı adaylarına yardımcı olmaktadırlar (<http://www2.diyaret.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/Tan%C4%B1t%C4%B1m.a.spx>).

Hac organizasyonunda görevlendirilecek DİB personelleri, hacı adaylarının hac farizalarını hakkıyla yerine getirmeleri için eğitim almaktadır. 2017 yılı Hac organizasyonunda görevlendirilecek bayan irşat görevlileri ve din görevlilerine yönelik eğitim semineri 1-5 Mayıs 2017 tarihleri arasında 852 personelin katılımıyla Antalya’da gerçekleştirilmiştir. 4 gün boyunca devam eden eğitim seminerinde, Hac farizasını yerine getirmek üzere Suudi Arabistan’a gidecek hacı adaylarının ibadetlerini sağlıklı, güvenli ve huzur içerisinde yerine getirebilmeleri için din görevlilerine görev ve sorumluluklarının yanında organizasyonun işleyişi hakkında bilgi verilmiştir. (<http://www2.diyaret.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/HaberDetay.aspx?rid=120&lst=HaberlerListesi&csn=/hacveumregenelmudurlugu>).

Bununla birlikte hacı adaylarına/hacılara yönelik irşat faaliyeti yürütmek için DİB’ce görevlendirilen uzman kimseler de vardır. Bunlar katile başkanları ile irtibata geçerek uygun yer ve zamanda hacılara yönelik hac ile ilgili konferans şeklinde bilgi vermektedirler.

YÖNTEM

Araştırma modeli ve çalışma grubu

Bu araştırma, 2017 yılında Muş ilinden DİB Muş İl Müftülüğü organizasyonu ile hacca giden ve hacı olmuş kimselerin görüşlerine ve araştırmacının gözlemelerine dayalı yapılmıştır. Çalışma, hacı adaylarına yönelik DİB’ce verilen eğitim ve irşad faaliyetlerinin etkililiğinin ortaya koymak için, hacılar ile birebir görüşmeye dayalı olarak **nitel desende** hazırlanmıştır.

Bireylerin tutum, deneyim, görüş, duygu ve inançlarına ilişkin bilgi elde etmede etkili bir yöntem olduğundan, yapılan bu araştırmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniği ile görüşmeye konu olan araştırma hakkında kapsamlı bilgi elde etmek mümkündür. Görüşme tekniği açık uçlu soruların sorulmasına, katılımcıların dinlenmesi yoluyla onlardan bilgi elde etmeye imkân vermektedir. Dolayısıyla çalışmada kullanılan bu yöntem sayesinde, çalışmanın konusunu oluşturan hacı adaylarına yönelik eğitim ve irşat faaliyetlerinin etkililiği ile ilgili pratikte nelerin değişebileceği konusuna vurgu yapılabilmektedir.

Muş ilinden 2017 yılında DİB’ce çekilen kura sonucu 400 kişi hacca gidebilmiştir. Bunun yanında bu yıl ilk olarak gazi ve şehit yakınlarına da kurasız gidebilme kontenjanı ayrılmıştır. Bu şekilde Muş ilinden hacca gidebilen kişi sayısı da 36 dır.

Nitel desende görüşme tekniği ile yapılan çalışmalarda önemli olan ele alınan konu ile ilgili bilgilerin derinlemesine toplanmasıdır. Bu kapsamda bu bilgiyi elde etmek için 20 kişi ile birebir görüşülmüştür. Nitekim örneklem grubunun seçildiği Muş kfilesinde 206 kişi bulunmaktaydı. Bu desende hazırlanan çalışmalarda görüşlerine müracaat edilen kimseler

için çalışma grubu ifadesi kullanılmaktadır. Çalışma grubunda yer alan hacıları belirlenirken; cinsiyet, yaş, hac kura sıralamasını bekleme süresi, eğitim durumu, DİB'in verdiği kitap ve cd'den faydalanma durumu, bilgilendirme ve tanışma toplantılarına katılma, seminerlere ve otelde yapılan irşat toplantılarına katılma durumları dikkate alınmıştır. Bu şekilde ele alınan konuyla ilgili tüm detayların ayrıntılı bir şekilde işlenmesine çalışılmıştır.

Çalışma yapılabilmesi için 2017 hac mevsiminden önce Muş Alparslan Üniversitesinden Etik Kurulu izni ve Muş İl Müftülüğünden yasal izin alınmıştır. Çalışmayı yürüten araştırmacı DİB'ce verilen tüm eğitsel etkinliklere ve irşat faaliyetlerine katılmıştır.

Veri toplama aracı ve veri analizi

2017 yılında hacca gidenlere yönelik hazırlanan "yarı yapılandırılmış görüşme soruları formu" veri toplama aracımızı oluşturmaktadır. Bu form, hem sabit seçenekli cevaplama hem de ilgili alanda derinlemesine gidebilmeye imkân sağlamaktadır. Çalışmada, kişisel görüş ve yarguların kökenlerine vurgu yapılarak betimsel bir analiz ile veriler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini artırmak için görüşmede sorulan sorulara ön test yapıldıktan ve alanında uzman kişilere danışıldıktan sonra son şekil verilmiştir. Din eğitimi ve Eğitim bilimleri alan uzmanlarına soru maddeleri verilerek, kendilerinden bu soruların açık ve anlaşılır olup olmadığı, ele alınan konuyu kapsayıp kapsamadığı ve gerekli olan bilgileri sağlama noktasında işlevsel olup olmadığını kontrol etmeleri istenmiştir. Uzmanlardan alınan geri dönütler ve daha sonra uygulanan pilot uygulama sonuçlarına göre görüşme formunda bulunan sorulara son şekli verilmiştir. Araştırmacı tarafından soru maddelerinin geçerliliğine kanaat getirilmiş ve sorular yeterli görülmüştür.

Çalışma grubunun büyük çoğunluğu, görüşmenin ses kayıt cihazıyla kaydedilmesini istememiştir. Dolayısıyla görüşme esnasında not tutulmuştur. Daha sonra bu notlar tasnif edilmiş, bilgisayar ortamına aktarılarak metin haline getirilmiş ve yorumlanmıştır.

Nitel araştırmalarda; araştırmacıdan beklenen sadece betimsel veri toplamak ve bunları mantıklı bir yapı içerisinde sunmak değildir. Araştırmacının verilerden elde ettiği bulguları bilimsel bir titizlikle tanımasının yanı sıra, yorumlaması ve uygulamaya ilişkin bir takım çıkarımlarda bulunması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 224). Bunun için çalışmada; çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verileri işleme, bulguları tanımlama ve yorumlama aşamalarından oluşan "betimsel analiz" yöntemi kullanılmıştır. Böylece yapılan betimlemelerden hareketle yorumlama işlemi yapılmıştır. Yorumlama yapılırken ve çıkarımlarda bulunulurken temel referanslar; ulaşılabilen alan yazın, çalışma grubunda yer alan hacıların ve araştırma sırasında elde edilen gözlem bulguları olmuştur.

Çalışmada kimi zaman direkt alıntılara yer verilmiştir. Yanı sıra konuyla ilgili olası çeşitlilik, zenginlik, farklılık ve aykırılıklar çalışmaya dâhil edilerek bütüncül bir resmin elde edilmesi hedeflenmiştir.

Bulgular ve Yorum

Hacı adaylarının hac farızasının sağlıklı eda etmeleri ile ilgili DİB'ce eğitsel ve irşat faaliyetleri yapılmaktadır. 2017 hacılarına yönelik yapılan çalışmaları ile ilgili hacıların görüşlerini üç ana başlık altında tasnif edebiliriz.

- Kitap, broşür, cd vb. dokümanlar
- Hacca hazırlık eğitim seminerleri ile hac tanışma ve bilgilendirme toplantıları

- İrşat, dua ve diğer eğitsel etkinlikler

1. Hacı adaylarına verilen kitap, broşür, cd vb. dokümanlar ile ilgili görüşler

DİB'in hacı adaylarına yönelik yaptığı eğitsel çalışmaların başında kitap, broşür ve cd'ler gelmektedir.

DİB'ce verilen bu materyallerden yararlanma durumu ile ilgili çalışma grubunda yer alan hacıların ifade ettiği düşünceler bir birinden farklılık arz etmiştir. DİB'ce verilen materyallerden istifade edenler olduğu gibi bunlardan istifade edemeyenler de vardır. Ancak bu dokümanlardan yararlanmayan hacıların sayıları oldukça fazladır. Bu şekilde olanların gerekçelerinden bir kaçını aşağıdaki gibidir (Çalışma nicel desende hazırlanmadığı için sayısal olarak ifade edilmemiştir).

Ben Türkçeyi ve okuma yazmayı tam bilmiyorum. Ama torunum biraz bana anlattı.

Okumayı bilmediğim için kitapları okumadım ama CD'ye baktım. Çok güzeldi keşke tam anlasaydım.

Kitapları verdiler ama bakmadım. Aslında bakacaktım, unuttum, işler çıktı işte.

Dediler imamlar orda zaten her şeyi söylüyor, ben de onun için bakmadım.

Kitaplar Hanefi mezhebine göre hazırlanmış, ben şafiyim onun için bakmadım.

Hacılar ile yapılan görüşmelerden elde edilen verilere bakıldığında hacıların büyük bir kısmının bu kitapları okumadığı ve CD'leri izlemediği görülmüştür. Bunun gerekçesi ile ilgili olarak; okuma yazma bilmemek, Türkçeyi tam olarak anlamamak, mezhepçilik, duyarsızlık ve çok şeyi DİB'ten ve grup İmamından beklemek olarak ifade etmek mümkündür.

Kitapları okuyan ve istifade ettiğini belirten hacılar da olmuştur. Bu grupta yer alan hacıların ifade ettikleri aşağıdaki gibidir.

Ben kitapları okudum, çok yararlı buluyorum. Çünkü gerekli bilgilerin hepsi burada var.

Kitapta hem farz, vacip ve sünnetler ile bilgi var. Hem dualar var, hem de sembollerin hikmetleri ile ilgili bilgi var. Bu çok güzel.

Her tavaf ve sayda verilen dua kitabını okuyorum. Duaların Türkçe anlamlarının olması çok iyi.

Hac ibadetiyle ilgili ihtiyaç duyduğum her bilgi burada var.

Çalışma grubunda yer alıp kitapları okuyanlar istisnasız, bu kitapları ve CD'yi yararlı gördüklerini ifade etmişlerdir. İbadetlerin farz, vacip ve sünnetleri yanında hikmetleri ve toplumsal ilişkiler ile ilgili boyutları hakkında da bu materyallerde ihtiyaç duydukları bilgiyi bulmaları bunun en önemli nedenidir.

Çalışma grubunda yer alanlardan kitap ve cd'leri izleyip istifade ettiğini belirten ama bununla beraber öneri sunanlar da olmuştur. Bunlar ile yapılan görüşmelerden yapılan direkt alıntılar aşağıdaki gibidir.

Sanki say dualarında Hz. İbrahim, Hz. Hacer ve Hz. İsmail'in isimleri de geçse daha iyi olurdu.

Dört mezhebe göre hazırlanmış detaylı bir hac kitabı da olsa idi, iyi olurdu. Özellikle bedel hac konusu iyi anlatsaydı.

Burada her farz namazdan sonra cenaze namazı kılınmaktadır. Cenaze namazı da kısaca bu kitapçıklara konulabilirdi.

Çalışma grubunda yer alan hacıların hazırlanan materyallerde olmasını istedikleri bilgi ise, dua kitapçığında sayı ile ilgi çağrışım yapan isimlerin olması, bedel hac ve cenaze namazı ile bilgilerin verilmesi olarak ifade edilebilir.

2. Hacca hazırlık eğitim seminerleri ve hac tanışma ve bilgilendirme toplantıları ile ilgili görüşler

Hac hazırlık kurslarının hem seyahat acenteleri hem de diyanet aracılığı ile hacca gidecek tüm vatandaşlara verilmesi hedeflenmektedir. Müftülüklerce 8 ders 15 saatlik olarak yerel şartlar dikkate alınarak düzenlenmesi gereken bu kurslardan haberdar olmayan hiçbir hacı adayının olmaması beklenmektedir.

Muş il müftülüğünde düzenlenen hacca hazırlık eğitim seminerlerinin zaman ve mekânı ile ilgili hacıların ifade ettiklerinden yapılan doğrudan alıntılar aşağıdaki şekildedir.

Beni telefonla arayıp seminerin yerini ve zamanını bildirdiler.

Bir hafta önceden haber vermeleri yerindeydi.

Toplantının yapıldığı yere ulaşımı kolaydı. Salon güzeldi.

Hacdan yaklaşık üç ay önce ve Ramazan ayının hemen öncesinde bu bilgilendirme bizi havaya soktu.

Çalışma grubunda yer alanlar hac eğitim seminerlerinin önceden haber verilmesinin yerinde, bilgilendirmenin yapıldığı mekâna ulaşımın kolay ve salonun toplantıya elverişli olduğunu ifade etmişlerdir.

Çalışma grubunda bulunanların hac eğitim seminerlerinin içeriklerine yönelik olumlu olarak ifade ettiklerinden yapılan doğrudan alıntılar aşağıdaki şekildedir.

Sağlık ile ilgili yapılan sunum çok güzeldi.

Yemekler, emanet para, kurban ücreti konularında bilgi verilmesi iyi oldu.

Haccın farz, vacipleri ve sünnetlerine ilişkin bilgiler aldık.

Ben Türkçe bilmiyorum. Bir hocanın önemli yerleri Kürtçe de anlatması benim anlamamı sağladı.

Çalışma grubunda yer alıp hac eğitim seminerlerine katılanlar, en çok sağlık ile ilgili yapılan sunumdan istifade ettiklerini ifade etmişlerdir. Emanet para, yemekler ve kurban ücreti hakkında da bilgilendirilmenin iyi olduğunu belirtmişlerdir. Haccın farz, vacip ve sünnetleri konusunda da bilgilendirilmelerinin kendilerine katkı sağladığını zikretmişlerdir.

Çalışma grubunda bulunanların hac eğitim seminerlerinin içeriklerine yönelik öneri olarak ifade ettiklerinden yapılan doğrudan alıntılar aşağıdaki şekildedir.

Seminerlerin yaklaşık yarım saat geç başlaması güzel değildi.

Seminer programının bize önceden bildirilmesini arzu ederdim.

Sadece konuşmaya dayalı idi. Özellikle hac ile ilgili mekânların görüntüleri olsaydı daha iyi olurdu.

Bedel hac konusu ve cenaze namazı ile ilgili bilgilendirme yapılmadı. Oysa bize çok lazımdı.

Kur'an ve sünnete dayanmayan, hurafe hikâyelere dayalı din bilgisi verilmemelidir.

Haccın toplumsal boyutu, farklı ülkelerden gelenler ile bir arada olma gibi konulara daha fazla değinilebilirdi.

Çalışma grubunda yer alanlar; seminerlerin zamanında başlaması, seminer programının önceden hacı adaylarına duyurulması, seminerlerde görüntülere yer verilmesi ve hurafe bilgilerden uzak durularak ayet ve hadislerle dayalı ve dünyanın her bir tarafından gelen müslümanlar ile bir arada olma ile ilgili bilgi verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Tanışma ve bilgilendirme toplantılarına ilişkin çalışma grubunun ifade ettiklerinden yapılan doğrudan alıntılar aşağıdaki şekildedir.

Bizim grup imamı bizi aradı camide toplandık. Oraya gelenler ile tanıştık bu çok iyi oldu.

Camide defalarca ihram giydik ve teşrik tekbirleri getirdik. Orada farklı bir duyguya kapıldım.

Camide müftülükteki toplantıda sormadığım, aklıma gelen tüm konularda hocaya soru sordum. Öğrenmek istediğimi öğrendim.

Hocanın telefonunu aldık, ilk günden geldiğimiz güne kadar aklımıza gelen soruları sorduk. Allah razı olsun o da bilgi vermeye çalıştı.

Çalışma grubunda yer alanlar, tanışma ve bilgilendirme toplantılarının kendilerine ciddi katkı sağladığını, hac ile ilgili öğrenmek istedikleri noktaların burada öğrendiklerini, ihramı giyip teşrik tekbirleri getirmenin kendilerini hac atmosferine soktuğunu ifade etmişlerdir.

3. İrşat, dua ve diğer eğitsel etkinlikler ile ilgili görüşler

Hac farziyetinin eda edilme sürecinde DİB'ce irşat, dua ve farklı eğitsel etkinlikler yapılmaktadır. İrşat çalışması kapsamında farklı zamanlarda alanında uzman kişilerce 4 ayrı seminer verildi. Çalışma grubunda yer alanların bu seminer ile ilgili düşünceleri aşağıdaki gibidir.

Ben iki tanesine katıldım, çok verimli olduğumu düşünüyorum.

Soru cevap kısmı olsa idi daha iyi olurdu.

Bayanlara yönelik bayan irşat görevlisi olsa iyi olurdu.

Bu seminerlerin bir kısmı Kürtçe yapılabilirdi. Çünkü kafilede Türkçe bilmeyen pek çok yaşlı ve kadın var.

Seminerlerin birine tek katılabildim. Seminer zamanında ben tavafta idim. Daha iyi bir zamanlama yapabilirlerdi.

Seminerde kasidelerin okunması çok güzel oldu.

Katılımcıların büyük bir kısmı irşat seminer çalışmalarına katıldıklarını beyan etmişlerdir. Katıl(a)mayanlar ise seminer zamanının iyi ayarlanmadığını ifade etmişlerdir. Seminerin bazılarında kasidelerin okunması katılımcıların beğendikleri uygulamalardan olmuştur. İrşat seminer çalışmalarında bayanlara yönelik olarak bayan görevlilerin görev almalarının daha doğru olduğunu ifade eden katılımcılar da olmuştur. Ayrıca hacılardan bir kısmının Türkçe bilmediği dolayısıyla bu kimlerin daha iyi istifadeleri için Kürtçe irşat çalışmalarının da yapılmasının daha verimli olabileceğini söylemişlerdir.

Hac esnasında grup liderlerinin yaptıkları eğitsel faaliyetler ile ilgili çalışma grubunda yer alanlar çok farklı düşünceler ifade etmişlerdir. Olumlu olarak gördükleri faaliyetler ile ilgili ifadeleri doğrudan gibidir.

İmamların Kürtçe de bilmesi çok iyi idi. ilgili konularda Türkçe bilmeyenlere Kürtçe de anlatabiliyorlardı.

İmamların gideceğimiz mekânlar ile ilgili arabada bilgiler vermesi çok iyi oldu.

Bayan görevlinin olması çok iyi oldu. Her türlü özel sorularımızı sorulabiliyoruz. Aksi takdirde imamlara sormaya çekinirdik.

İmamlara istediğimiz zaman ulaşmamız çok iyi idi.

İmamların şafii mezhebinin ilmihal bilgisine de sahip olmaları biz şafii mezhebi mensupları için önemlidir.

İmamlarımızın ziyaret ettiğimiz mekânlar ile ilgili Kürtçe bilgi vermeleri de çok güzel idi.

Çalışma grubunda yer alan katılımcılar, grup liderlerinin Kürtçeyi bilmelerini, ilgili konularda Şafii mezhebinin görüşlerine hâkim olmalarını, kolayca ulaşılmasını, ziyaret edilen mekânlar ile ilgili yolda bilgi vermelerini ve kafilde ulaşılabilen bayan görevlinin olmasını olumlu karşılamışlardır.

Çalışma grubunda yer alanlar; hac esnasında eksiklik olarak gördükleri eğitsel etkinlikler ile ilgili fikirlerini aşağıdaki şekilde ifade etmişlerdir.

Bizi ziyaret yerlerine götüren arabalarda görüntülü olarak 5'şer dakikalık eğitim verilse idi daha iyi olabilirdi.

İmamlar söylem ve eylemler ile bize örnektirler. Örneğin cemaatle namaz kılmaya herkes giderken imamın telefon görüşmesi yapması ve cemaatle namaza gelmemesi bana yanlış geldi.

Bizlere Mekke ve Medine haritası verilse idi ve bu haritalarda Kutsal mekânlar belirtilse idi kutsal beldeleri tanımamıza daha fazla katkı sağlanırdı.

Mezhepçiliğin yanlışlığı ile ilgili bilgilere daha çok önem verilebilirdi. Örneğin şafii mezhebine göre kılınan sabah namazında sonra bir hacı "İmam azam Ebu Hanife'nin olduğu bir yerde Şafii imamından mezhebenden bana bahsetmeyin." şeklinde namaz kıldıran imam ile tartışmıştır.

Cenaze namazı ile ilgili bilgiler verilebilirdi. İlk günkü deneyimden sonra kutsal mekânlarda her namazdan sonra cenaze namazının kılındığını öğrendim.

Otel odalarımızda televizyonlar vardı. İbadet mekânları, kavramlar ve diğer hususlar ile ilgili buradan yayın yapılabilir. Bizlerin izlemesi için videolar hazırlanabilirdi.

Çalışma grubunda yer alanlar; arabalarda ziyaret edilecek hac mekânları ile ilgili görsel videoların hazırlanmamasını, imamların söz ve davranışlarına bazen dikkat etmemelerini, kutsal mekân haritaların kendilerine verilmemesini, mezhepçiliğin yanlışlığının iyi anlatılmamış olmasını, cenaze namazı ile ilgili bilginin zamanında verilmemesini ve otellerde izlenmek üzere videoların hazırlanmamasını eksiklik olarak gördüklerini ifade etmişlerdir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bir ibadet olan haccın makbul olması farzları, vacipleri, sünnetleri, teorisi ve pratiği bilinmesi ve uygulanması ile mümkündür. Bununla birlikte bu ibadet için dünyanın her yerinden milyonlarca insan bir araya gelmektedir. Renkleri, dilleri, ırkları, gelenek ve görenekleri başka olan bu insanların kaynaşıp eşitçe kardeş olabilmeleri haccın hikmetini ve ruhunu kavramakla sağlanabilir. İhram denilen ve bir anlamda kefeni temsil eden bu beyaz elbise içerisinde zenginlik, yoksulluk, amir, memur, akraba ya da yabancı herkes şekilsel

benzerlikle sadece kul olduğunun bilincinde olarak hareket edebilmelidir. Türkiye’den hac görevini yapmak isteyenler ile ilgili tüm sorumluluğu DİB üstlenmiştir. DİB hacca gidenlerin “kabul olmuş bir hac” yapabilmeleri için her yıl hizmetlerini güncellemektedir. Yaptığı hizmetlerden biri de hacı adaylarına yönelik irşat ve eğitsel etkinliklerdir. Bu anlamda hac eğitimi dolayısıyla DİB’in verdiği eğitim yerindedir. Nitekim Enver Günaydın (2015) Müslümanlar arasında barışın ihya edilmesinde bile hac ve umre ibadetinden yararlanılabileceğini belirtir. Ahmet Onay (2006) hac ibadetinin sosyal ve kültürel hayatımıza etkisinin olduğunu dolayısıyla bu ibadeti hakıyla yerine getirmenin önemli olduğu vurgular. Abdurrahman Kasapoğlu (2008) kişilik eğitimi açısından hac eğitiminden faydalanılması gerektiğini ifade eder.

İrşat ve eğitsel etkinlikler ile ilgili hacı adaylarına hacca gitmeden evvel kitap, cd ve broşür dağıtılmaktadır. Çalışma grubunda yer alanlar, DİB’in bu faaliyetini olumlu ve gerekli görmektedirler. Bununla birlikte, bedel hac, cenaze namazı ve mezhepçiliğini yanlışlığına dair bilgilerinde bu kitapçıklara aktarılabileceğini ifade etmişlerdir. Dua kitaplarına duanın yapıldığı mekânı çağrıştıran olay ve isimlerin de eklenebileceğini ifade etmektedirler. Çalışma grubunda yer alanlar ile yapılan görüşmelerde hac yolculuğundan evvel il müftülüklerince yapılan eğitim seminerleri, tanışma ve bilgilendirme toplantılarının hacı adayının hac görevinin daha kolay yapmasına olumlu katkı sağladığı ifade edilmiştir. Bu toplantılarda görsele de hitap edilerek bilgi verilmesinin, bu bilgilerin daha çok Kur’an ve Hadis’e dayanması gerektiği belirtilmiştir. DİB’ce hac esnasında irşat ve eğitsel etkinlikler verilmektedir. Çalışma grubunda yer alanlar bu etkinlikleri gerekli görmektedir. Çalışma grubunda yer alan hacılar irşat seminerlerinin zamanlamalarına daha dikkat edilebileceği, bayanlara özel bayan irşat görevlilerinin görevlendirilebileceği, Türkçe bilmeyen Kürt vatandaşlara yönelik Kürtçe irşat çalışmalarının yapılmasının daha iyi olabileceği ifade edilmiştir. Hac sürecinde yapılan toplantılarda görselliğin daha çok kullanıldığı seminerlerin daha faydalı olabileceği belirtilmiştir.

Nitekim elde edilen veriler alanda yapılan benzer çalışmaların sonuçları ile benzerlik gösterir. Mehmet Şevki Aydın (2006) “Hacı (Aday) ların(ın) Eğitimi” adlı çalışmada sembollerini çok ve ömürde çok az yapılan bir ibadet olan hac zevkinin alınabilmesi için hacı adaylarının eğitilmesini gerekli görmektedir. O, hac eğitiminin sadece hac ibadeti ile sınırlı olarak görülmesini yanlış görmektedir. Bu eğitimin dinin genel hükümlerine ve ahlaka ilişkin bilgilerin verilmesi için bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Kader Öztürk (2012) hazırladığı “Hac Hizmeti Bağlamında Hacı Adaylarının Hacca Hazırlık ve Uygulama Düzeylerinin Tespiti (Sivas Örneği)” adlı yüksek lisans çalışmada; hacı adaylarının hacca gitmeden teorik ve pratik olarak hac ibadetiyle ilgili eğitim almalarını gerekli gördüğünü ifade etmektedir. Genç yaşta hacca gitmenin teşvik edilmesi, hac seminerlerin katılımı artırma çalışmalarının yapılması, eğitimde görsel materyallerden yararlanma gibi öneriler sunmaktadır.

Yukarıda yer alan sonuç ve tartışmaya dayalı olarak aşağıda belirtilen öneriler geliştirilmiştir.

DİB’ce yapılacak eğitsel ve irşat faaliyetlerine katılımın sağlanmasına özel önem verilebilir.

Planlanan etkinliklerin önceden duyurulması ve belirlenen zamana riayet edilmesi sağlanabilir.

Hacı adaylarına yönelik dağıtılan kitapların okunması sağlanabilir.

Hac ile ilgili cd'ler yerel dillerde de hazırlanabilir.

Hazırlanacak yeni materyallerde, bedel hac, cenaze namazı yer verilebilir.

Verilecek bilgilerin hurafelerden uzak Kur'an ve Hadis merkezli olmasına dikkat edilebilir.

Kutsal mekânlar ile ilgili özel haritalar çıkarılıp tüm hacı adaylarına dağıtılabilir.

Hacca hazırlık eğitim seminerlerinde ve kutsal mekân ziyaretleri sürecinde görsellikten daha fazla yararlanılabilir.

Bayan ve yerel dilleri bilen irşat görevlilerine daha fazla yer verilebilir.

Eğitimin tüm süreçlerinde mezheplerin mahiyeti ve toplumsal barışa yer verilebilir.

Görevlilerin söz ve eylem bütünlüğüne sahip olmalarına daha çok dikkat edilebilir.

Görevlilerin dört mezhebin özellikle Şafii ve Hanefi mezhebinin hac ile ilgili görüşlerine sahip olması sağlanabilir.

Hacda görev alacak din görevlilerinin haccın menasiki ve hikmeti yanında kafilesindekileri iyi tanımaları, tabi oldukları mezhebi bilmeleri, hangi noktalarda eksikliklerinin olduğunu iyi analiz edebilecek yeterlilikte olmalarına dikkat edilebilir.

KAYNAKÇA

Adım Adım Hac, (2017). www.hacforumu.com. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)

Akkaya, V. (2006). *Sufi Gözüyle Hac ve Umre*. İstanbul: Erkem Yayınları.

Altuntas, H., Karagöz, İ., Keskin, M. (2005). *Hac İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Aydın, M. Ş. (2007). Hacı (Aday)ların(ın) Eğitimi. *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu Değerlendirme Raporu 07-09 Temmuz 2006 İstanbul*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih ve'l – Musned min Hadisi Resulillah Sellallahu Aleyhi Vesellem* (Tahk. Muhammed Abdulbaki vd.), el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire,1400.

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2006). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2017). *Hac Yolcusu Rehberi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Erul, B. ve Keleş, E. (2016). *Kutsal İklimde Dua*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Erul, B. ve Keleş, E. (2016). *Haccı Anlamak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Görmez, M. (2017). Hac: Yeniden Dirilişin Provası.

<http://www2.diyanet.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/DergidenSecmelerDetay.aspx?rid=15>. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)

Günaydın, E. (2015). Dînî Eğitimde Etkili İletişim: Müslümanlar Arasında İslam'ın (Barışın) Yeniden Tesisi İçin Umre ve Hac İbadetinin İhyası, *V. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri (9-10-11 Mayıs 2014-Mardin): Toplumsal Barışa Katkısı Açısından Cami ve Din Görevlileri*, 2015, s. 370-371.

Güran, K. (1996). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Hac Maddesi.

Hac ve Umre Genel Müdürlüğü, (2017).

<http://www2.diyamet.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/tarihce.aspx>. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)

Hac ve Umre Genel Müdürlüğü, (2017).

<http://www2.diyamet.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/HaberDetay.aspx?rid=120&lst=HaberlerListesi&csn=/hacveumregenelmudurlugu>. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)

Hac ve Umre Genel Müdürlüğü. (2017).

<http://www2.diyamet.gov.tr/hacveumregenelmudurlugu/Sayfalar/Tan%C4%B1t%C4%B1m.aspx>. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)

Karaman, H., Çağrı, M., Dönmez İ. K. ve Gümüş, S. (2017). *Kur'an Yolu Meal ve Tefsiri Cilt: 1*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Kasapoğlu, A. (2008). Kişilik eğitimi açısından hac ibadeti, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: XLIV, sayı: 1, s. 93-126.

Keleş, E. (2007). *Umre Duaları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Keskin, M. (2012). *Büyük Şafii İlmihali*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahihî'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adli 'Anil 'Adli İla Resulillah*, (Tahk. Muhammed Fuad 'Abdülbaki), Beyrut, Trhsz.

Onay A. (2008). *Türkiye'nin Hac Organizasyonu*. İstanbul: Dem Yayınları.

Onay, A. (2006). Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları. *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler)*, 7-9 Temmuz 2006, 2007, s. 474-492.

Öztürk, K. (2012). Hac Hizmetleri Bağlamında Hacı Adaylarının Hacca Hazırlık ve Uygulama Düzeylerinin Tespiti (Sivas Örneği), *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Şeriati, A. (2011). *Hac*, (E. Okumuş, çev). Ankara: Fecr Yayınları.

Türkiye Diyanet Vakfı. (2016). *40 Hadiste Hac ve Umre*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Türkiye Diyanet Vakfı, (2016). *Ayetlerle Hac ve Umre*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Türkiye Diyanet Vakfı, (2007). *Kur'an- Kerim Açıklamalı Meali* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

18 Mayıs 2000 tarihli ve 24053 sayılı Resmi Gazete. (Erişim tarihi: 25.09.2017)

2017 Yılı Hac Organizasyonu Esas ve Usuller, (2017). http://www.tursab.org.tr/tr/tursabdan-haberler/genel-duyurular/2017-yili-hac-organizasyonu-esas-ve-usuller_15763.html. (Erişim Tarihi: 25.09.2017)